

Inleiding

Een vreemd virus verspreidt zich vliegensvlug in onze maatschappij en tast de hele westerse cultuur aan. Dat virus neemt de houding aan van een progressieve ideologie, en meet zich een realisme aan in economie en politiek dat andere ideologieën zouden ontberen. Het virus produceert goud voor een heel kleine minderheid, en miserie voor een overdonderende meerderheid. Het wordt door de weinige diagnostici aangeduid met de naam neoliberalisme. Hoewel het voorvoegsel ‘neo’ op zijn minst kritisch moet bekeken worden. Om nog te zwijgen over het woord ‘liberalisme’. Neoliberalisme refereert naar het liberalisme in die zin dat het ‘negatieve vrijheidsbegrip’ een ruime plaats krijgt. Negatief in de zin van ‘vrij van ... bindingen’ volgens Isaiah Berlin.¹ In het neoliberalisme wordt het principe van vrijheid losgeweekt van de twee andere verlichtingsprincipes – gelijkheid en solidariteit – en in een wereld van ongelijkheid tot de hoogste waarde verheven. Praktisch betekent dit: alle vrijheid voor de bezittende elite. Dit virus is een ethisch en politiek virus in een tijd waarin ethiek en politiek in de nobele zin nagenoeg verdampt zijn. Dat kun je gemakkelijk opmerken in het leven van alledag omdat zowat iedereen, behalve de kleine economische elite, onderworpen is aan eindeloze controle en dreiging van criminalisering. Denk aan GAS-boetes of gsm, pc, iPad, ... Overal ben je traceerbaar. Zo wordt waardevol nadenken en kiezen onttrokken aan de gewone mensen, behalve voor futiliteiten zoals de kleur van

hun broek of het hoesje van de gsm. Bovendien zijn er diepgaande veranderingen aan de gang. Enerzijds is er een horizontalisering van de economisch relevante kennis en de particulisering van de productie (zie hoofdstuk 3). Anderzijds is er een verspreid, anarchistisch en dus gedecentraliseerd protest van burgergroepen om de macht uit handen van politici en van corporaties te nemen (zie hoofdstukken 4-7). Die ontwikkelingen lopen nu parallel tot ze elkaar misschien gaan versterken. Dit is een mateloos interessante periode.

De politieke antropoloog en pleitbezorger van OWS (Occupy Wall Street) David Graeber analyseert in zijn boek het 'project democratie'. Is de financialisering van het kapitalisme nog wel een vorm van het kapitalisme uit vroegere tijden – het kapitalisme van de industriële maatschappij, grofweg tussen 1850-1960? Samen met de enorme rol van geld-maakt-geld in de hedendaagse economie is er inderdaad een enorme machtsconcentratie in handen van steeds minder mensen, net als een de-industrialisering. De industrie, in haar kapitalistische vorm van productie en verkoop, wordt systematisch verplaatst naar lageloonlanden. In de rijke westerse gebieden ontstaat een economie die almaar meer op geld draait en – voor de staten en de meerderheid van hun bevolking – op schuld. Ook industriële producenten, en op grotere schaal de banken, verkopen met krediet wat elders wordt geproduceerd (dus met schuldconstructies voor de koper). Graeber geeft bijvoorbeeld aan dat General Motors in het laatste decennium al de helft van de winst haalde uit schuldinningen (met interesten die nu tot 300% bedragen). In het geval van stu-

dieleningen in de VS lopen intresten op tot 800%, wat mensen in een ‘nieuwe feodaliteit’ duwt.² Uit informele gesprekken met verschillende bedrijfsleiders leerde ik dat de wurgende werking van de financiële wereld op de industriële wereld een publiek geheim is.

Het betreft dus niet alleen schuldvorderingen tegen particulieren, maar ook tegen bedrijven en staten.³ Multinationale ondernemingen starten juridische procedures op tegen staten omdat die zogenaamd de wereldwijde vrije markt belemmeren met een beleid dat niet strookt met de visie van de multinational. Die staten trachten dikwijls voor hun bevolking op te komen door beschermende maatregelen te treffen, wat toch een kerntaak van de staat en van de politiek was en is. Een voorbeeld, heel dicht bij huis. Een (door mij bewust anoniem gehouden) stad wil een autonome energiewinning via geothermie in lokale en coöperatieve structuren onderzoeken, maar meteen komt een internationale energieproducent langs om te dreigen met een miljardenclaim ‘omdat de vrije concurrentie op Europees en mondiaal niveau’ onmogelijk zou worden door zo’n gedecentraliseerde aanpak. De gevolgen van de bankencrisis uit 2008 voor de gemeenten die participeerden aan sommige banksystemen en daardoor nu klappen krijgen, zijn een ander voorbeeld van diezelfde verhouding tussen de financiële corporaties en de maatschappelijke machten.

Niet alleen is de (financiële) economie vandaag overmachtig en kan de controlerende rol door de politiek niet meer adequaat worden ingevuld, maar op de koop toe is de economie fundamenteel van karakter veranderd. Heel bescheiden berekend is de financiële

economie van 13% van de hele economische activiteit in 1965 gegroeid naar meer dan 40% in 2008.⁴ Binnen het segment van de beurseconomie is dit aandeel uiteraard veel hoger. Dat betekent dat grote corporaties steeds meer geld verdienen door schulden te innen en niet langer door risico's te nemen met een langere termijnproductie. Bovendien primeert de aandelenpolitiek van een groot bedrijf op het materieel en sociaal kapitaal van dat bedrijf. Eind mei 2014 liet de voorzitter van de Engelse Nationale Bank weten dat dit een gevaarlijke ontwikkeling is. En hij voegde eraan toe dat de staten dringend banken aan banden moeten leggen en onder meer opsplitsen in kleinere banken in plaats van de *bigger is better*-ontwikkeling.⁵ Dat is des te opmerkelijker als je weet dat de man spreekt met de Londense City als met zijn naaste buurman. In de analyse van Graeber over de ontwikkelingen in de VS – bevestigd door een reeks analyses samengevat in *Le Monde Diplomatique* van juni 2014 over de trans-Atlantische vrije markt – is politiek op het hoogste niveau het legale verlengstuk van de belangen van de grote corporaties. Politici met topcarrières komen uit de 1%, worden tijdens hun loopbaan gesponsord door de 1%, en ze worden op het einde van hun mandaat opnieuw opgenomen tijdens de raden van beheer van de 1%. Graeber citeert onderzoeken van historici die een gelijkaardige ontwikkeling beschreven voor andere 'imperia' uit de geschiedenis. Die fase van de financiële economie luidde steeds de eindfase van het imperium in. Voor een westerse traditie die zich voorhoudt democratisch te zijn, is dit een bijzonder veeg teken. Voor de bevolking van de gebieden met een

dergelijk regime is het dus hoog tijd om de situatie te bekijken, prioriteiten scherp te stellen en te zoeken wat binnen de bakens van het regime en via verhoogde zelfredzaamheid kan gedaan worden. Het is één ding om de situatie te sturen in functie van de belangen van de 1%, maar het is vermoedelijk een nogal verschillende zaak om dat te doen vanuit het perspectief van de 99%.

In het licht van dit en andere ontwikkelingen wil ik even stilstaan en nadenken, eerder dan in het activisme te belanden. Wat gebeurt er hier? Wie beslist? Wat is er nog aan gemeenschappelijk belang, en hoe verhouden de verschillende vormen van eigenbelang zich hiertoe? Is dit vooruitgang? Een volgende fase in het kapitalisme? Of hebben we te maken met een vreemdsoortige ontsporing, een grote regressie of implosie gevoed door een verregaande vorm van bijziendheid? Maar vooral: hoe kunnen we dankzij een weloverwogen reflectie zelfredzame antwoorden bedenken op die ontwikkeling?

Wat is neoliberalisme?

Om te beginnen: is het neoliberalisme een nieuwe en dus een moderne of zelfs postmoderne ideologie? Hoe ik het ook bekijk, ik kan geen positief antwoord verzinnen. Natuurlijk beweren de beleggingsmaatschappijen dat dit zo is. Geen wonder. Wie geen spaargeld belegt, is niet mee. Dan slaapt je spaargeld zozegzegd en brengt het alleen verlies op. Maar stoelt die bewering op feiten?

Of is het een mistgordijn, misschien zelfs een bewuste leugen? Natuurlijk willen de 1% graag de spaarcentjes van de 99% binnenrijven en er een piramide van schuld en afhankelijkheid mee opbouwen, net zoals ze proberen het geld van de structurele solidariteit (sociale zekerheid, ziekteverzekering, pensioenen) op hun speeltafel te krijgen. Maar waar leidt dit toe? Als dat geld eenmaal in het circuit is, beschikken de kleine spaarders of de rechthebbenden van het opvangsysteem er niet langer over... wel de zogenaamde experts van de financiële instellingen. Met de pensioenfondsen van de VS, Nederland en andere landen kregen we al een voorproefje: natuurlijk wordt een deel van de 1% met dat geld nog rijker. Maar de gewone mensen spelen zo hun opvangbasis voor de ziekteverzekering, sociale tegenslag of oude dag kwijt. Waarom zijn er geen regeringsvoorstellen om spaargeld sociaal en economisch nuttig, eventueel met een belastingvoordeel, te beleggen in kleinschalige, gedecentraliseerde initiatieven die de voeding, de alternatieve energievoorziening of de zorg ten goede komen? Waarom moeten dat geld en fondsen allemaal naar de beurs, die de facto wordt beheerst door de 1%, met het geld van de 50% of meer? Coöperatieven, lokale kleine revoluties of initiatieven in zelfbeheer, beschermd tegen de grote spelers en met een duurzaam karakter, lijken me een waardiger en bij het algemeen belang aansluitende piste, maar ik hoor daarover weinig tot geen voorstellen vanuit de politiek.⁶

Het enigma is of het neoliberalisme een volgende fase van het kapitalisme inluidt. Het is juist om te stellen dat een winstschaalvergroting wordt nagestreefd, maar is

dat een volgende fase, of eerder een ontsporing van een vroeger model van *bigger is better*? Na het verwoestende scenario van de Tweede Wereldoorlog die volgde op de diepe crisis van 1929, zagen we de heropbouw van de vernielde maatschappij in Europa en elders. Maar dat gebeurde overwegend in een ‘gecontroleerde marktsituatie’. De staten traden regulerend op, lanceerden grote heropbouwprojecten, en veralgemeenden dankzij een bijna volledige werkgelegenheid de consumptie. Die periode werd meteen de enige periode in de geschiedenis van de voorbije drie eeuwen die de ongelijkheid in inkomen en vermogen zag afnemen.⁷

In antropologische termen werd zo een cultuur gepromoot waarin solidariteit zich economisch vertaalde in herverdeling (via sociale zekerheidssystemen, ziekteverzekering, zelfs participatie in bedrijfsstructuren), in een klimaat van grote vrijheid en toenemende gelijkberechtiging. Dat laatste punt van de verlichtingsfilosofie kreeg vorm in een veralgemeend onderwijs voor iedereen, met zelfs levenslang leren en mogelijkheden tot bijscholing over de grenzen van gender, handicap, huidskleur of godsdienst heen. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog stond de democratisering van het onderwijs op de agenda in het Westen, met kwaliteitszorg in de scholen om dit te verwezenlijken. Wat er van dit alles ook terechtgekomen is, het was in elk geval een uitdrukking van de moderniteit omdat de trits ‘vrijheid-gelijkheid-solidariteit’ uit het verlichtingsdenken de vroegere mentaliteit van privileges begon te vervangen. Noch geboorte, noch erfenis gaven de doorslag zoals in de oude standenmaatschappij, iedereen kreeg dezelfde rechten

in een meritocratiesysteem. Concreet: het organiseren van de maatschappij en het garanderen van een bepaalde levenskwaliteit werd losgekoppeld van het behoren tot een elite (in dit geval door ras, afkomst, godsdienst). Dit is wezenlijk een modernistisch concept. Geen perfect concept weliswaar, maar een project voor nagenoeg de hele bevolking, niet voor een klein segment van geprivilegieerden.

Het neoliberalisme probeert die trend te stoppen en om te zetten in een duidelijk premoderne opvatting over mens en maatschappij. Het neoliberalisme vertrekt opnieuw vanuit een elitedenken: niet iedereen heeft dezelfde rechten, en de staat waakt niet langer over de optimalisering van de universele rechten voor alle burgers. Integendeel, een elite van geldbezitters en/of geldspelers – ook via kennisbezit – eist rechten op, rechten die niet gedeeld worden door de anderen. En wat van de staat overblijft, moet instaan voor de controle van de 99% ('meer blauw op straat', camera's op pleinen, het National Security Agency of NSA). In die logica moet je de slogan van de 1% (Joseph Eugene Stiglitz⁸) zien: rechten, eigendom, privileges van 1%, door 1% en voor 1%. Dit is de nieuwe boodschap die zich onttrekt aan elke staatscontrole en zelfs ontsnapt aan de mensenrechten. Dat laatste komt overduidelijk tot uiting in de ontwikkeling van eilanden voor de happy few, buiten de territoriale wateren in de Stille Oceaan. Eilanden bewoond door kapitaalkrachtigen uit de financiële wereld, de virtuele economie en de biotechkringen.⁹ Deze nieuwe rijken stichten reële kolonies van super-

rijken die ontsnappen aan elke controle of herverdeling door een staat. Die nieuwe rijken willen ook actief experimenteren met transhumanisme en met technieken die omgebouwde, deels gerobotiseerde mensen instrumenteel kunnen ‘produceren’. Ombouwde mensen die uitsluitend instaan voor de eigen belangen en behoeften van de elite. De technologie is trouwens vergevorderd, zodat de elite vandaag echt in transhumanisme gelooft. Dat is een contrast met hun feodale of ancien régimevoorgangers, maar toch is het globale project een retour en een aanval op de moderniteit. Het neoliberalisme is dus geen vooruitgang van het menselijk denken, maar een krachtig en machtig terugkeermodel naar de feodale samenleving of het ancien-régimedenken over mens en maatschappij. De nieuwe ‘*haves*’ zijn minder geprivilegieerd door het geboorterecht, ze zijn geprivilegieerd door welstand. Hetzelfde kasten- of standedenken ligt aan de basis. Het neoliberalisme is ongetwijfeld een reactionaire denkwijze in de technische zin van die term, en geen progressief of vooruitziend denken.

Een neoliberale ideologie impliceert dat vele mensen als last, als overbodig of als hinderlijk worden beschouwd: de economisch zwakkere wordt achtergelaten, wat een diep vernederend gevoel geeft.

In dit boek komt regelmatig de mentaliteitsvormende invloed en ook de waardefocus van de boekgodsdiensten aan bod. De fundamentele mentale houding die via deze godsdiensten werd aangeleerd aan vele westerse generaties en in de islamgebieden is perfect terug te vinden in de neoliberale mentaliteitstructuur. Vooral in de protestantse versie, ook aanwezig in sommige isla-

mitische strekkingen, meer bepaald in de principiële, leerstellige strekkingen van beide godsdiensten. Die houding verklaart ten dele de strijd van het protestantse Duitsland tegen het katholieke Zuid-Europa. De inhoud is min of meer veranderd, maar de basishouding van exclusief denken, van missionering ook, is gebleven. Dit is een fundamenteel uitgangspunt van mijn analyse. Door de structuurgelijkheid tussen het godsdienstige denken van de boekgodsdiensten en het huidige neoliberalisme wordt de combinatie van dat liberalisme en het (oude) nationalisme aanvaardbaar voorgesteld. Ik kan die visie niet ‘bewijzen’, ik wil de lezer alleen uitnodigen om mee te denken. Het is de ervaring met heel andere culturele tradities die me tot deze visie bracht.

Een dergelijke opvatting vereist het kritisch ontleden van andere, zogenaamd wetenschappelijke aannames en TINA-uitspraken (*There Is No Alternative*). De aandacht gaat uit naar de aannames en de zogenaamde feiten die worden opgedrongen, niet naar de eruit voortvloeiende actiestrategieën en zogezegde oplossingen voor de crisis – een begrotingstekort, een schuldlogica, of nog een ‘cultuur van luiheid’ tegenover een ‘cultuur van hardwerkende mensen’. Zo’n analyse kan uitsluitend als je rustig over de visie van dit aanbod en de mogelijke alternatieven nadenkt. En dat impliceert brede, maar noodzakelijke discussies en keuzes over mens- en maatschappijbeeld. Zo komen we op het terrein van de antropologie en haar visie op de mens en op wat menselijk haalbaar en aanvaardbaar is – eventueel uitgebreid met de natuur of de aarde – en dus ook op het

terrein van ethiek en politiek in de nobele zin van het woord. Daarover moet het gaan, vandaag en in de toekomst. Dit zijn geen bijkomstige of luxethema's, maar fundamentele onderwerpen over wat waardevol is. Hoe kunnen we de levenskwaliteit bevorderen en duurzaam waardevolle keuzes maken? Is de huidige neoliberale golf een zinvolle optie, of slechts een kortzichtig zijspoor dat exclusief het eigenbelang van een absolute minderheid dient? En is die neoliberale golf slechts een zoveelste vorm van gevaarlijke krampachtigheid van een imperium op retour?

Over dit, en over het diepere niveau van de ethiek en de politiek als menselijke faculteit, wil ik nadenken. Vandaag hollen we veel te oppervlakkig mee met sensationele en oppervlakkige duiding. De eigentijdse reactionaire ideologie zet de toon van die duiding die tot een enorme vershraling van het mensbeeld leidt. Tijd ook om duidelijkheid in de taal te scheppen: vanaf nu zal ik het neoliberalisme dikwijls aanduiden als het neobarbarisme. Zo zal het voor de lezer duidelijk worden dat het neoliberalisme opgang maakte in een tijd dat het imperium – het Westen na vijf eeuwen kolonialisme, of het Noord-Atlantisch Verbond na een halve eeuw dominantie – in een fase van teloorgang komt. En dat het terugplooiën op zichzelf en het vergroten van interne en externe ongelijkheid de norm wordt van de heersende groep. Niets nieuws onder de zon overigens.

Tegen de achtergrond van deze algemene opmerkingen volgt nu een grondige uitwerking van enkele punten.

Om het geheel leesbaar te maken werk ik met een tweevoudige tekststructuur:

- de stellingen en algemene opmerkingen geven de belangrijkste ideeën weer;
- de delen 'argumentatie' verwijzen naar wetenschappelijke en filosofische literatuur, en analyseren een en ander.

De lezer die snel een visie wil vormen, hoeft slechts de eerste teksten te lezen. De lezer die ook de argumentatie wil kennen of met meer diepgang wil oordelen, zal de moeilijkere argumentatiestukken doornemen.

Ik begin met de synthese, het model. Daarna volgen concretere domeinen.

Nog één verwittiging: ik behandel grote onderwerpen, maar ik spreek niet over 'alles'. Ik kies bijvoorbeeld voor een bepaalde 'schaal', namelijk die van het individu en de kleine groep. Dat doe ik omdat de mentaliteit en cultuur als leerprocessen (waarover ik het heb) zich in die schaal situeren en omdat die schaal zeer weinig in de politieke discussies aan bod komt. Het gaat steeds over de grotere schalen: regio, natiestaat, EU, noem maar op. In andere geschriften (bijvoorbeeld van de Vooruitgroep¹⁰) wordt de nadruk gelegd op die grotere niveaus. Die niveaus zijn belangrijk, maar ze bestaan uiteindelijk ook uit individuen en kleine groepen. Verandering gebeurt volgens mij vooral van beneden naar boven, dus van het individu of de kleine groep naar het nationale en hogere niveau. Daarom focus ik op die laagste schaal, en laat het overige werk aan anderen

over of voor later. Anders gezegd: stad, regio, natie, internationale organisatie en aarde zijn de contexten van mijn gezichtspunt op het microniveau. Analisten vergeten vaak dat microniveau, en vaak zelfs de mens *tout court*, en dat vind ik een tekort. Vandaar.